

В.І. ТИМОШЕНКО,
кандидат юридичних наук

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ДЕРЖАВИ М.О. БЕРДЯЄВА

Однією з найактуальніших проблем сучасного політичного процесу є проблема розбудови нашої держави. Водночас філософський аналіз цієї проблеми відстає від практичних спроб її вирішення. Практика перетворень в Україні, як і в інших посткомуністичних державах, часто ґрунтується на принципі “від логіки рівності до логіки свободи”¹. Тут соціалізм з його зрівнялівкою (тобто антиподом права і рівності) постає як царство рівності, від якого слід перейти до царства свободи без рівності. Поняття свободи особи при цьому тлумачиться надто довільно. Саме тому заслуговує на увагу досвід, нагромаджений на попередніх етапах розвитку теоретичної думки, перш за все розробки ліберальних консерваторів, які довгий час залишались поза увагою сучасних дослідників. Саме в ліберальному консерватизмі можна знайти оригінальні варіанти вирішення проблеми свободи особи в державі. Одним із таких варіантів є релігійно-аристократична концепція “свободи особи” (в дусі апології нерівності і критики рівності) М.О. Бердяєва, висунута на початку ХХ століття.

Ліберальний консерватизм у вітчизняній філософсько-політичній думці набув чітко окреслених рис в останні десятиліття ХІХ ст. і остаточно сформувався в першій половині ХХ століття. На початку цього періоду спостерігається різке посилення суспільних сил та бурхливий розвиток наукових концепцій, які ставлять вимоги подолання елітарних форм політичної і суспільної організації, а також елітистських підходів у розумінні політики і соціального буття. В цей час спроби побудови елітистських концепцій мають за основну мету приборкання “демократичної хвилі” в політико-правовій науці і будуються в основному у відкритій або прихованій полеміці з найпопулярнішою і яскравою “демократичною” політичною концепцією того часу — марксизмом².

У процесі розмежування від марксизму відійшла значна частина в минулому ліберальної і демократичної інтелігенції і приєдналась до табору консерваторів. Цей поворот відбувався в різних формах, у тому числі і у формі заглиблення в містичне і філософсько-релігійне споглядання або

прийняття теократичних ідеалів. У процесі полеміки між марксистами, народниками і лібералами значної ваги набула кантіанська система імперативів та обов'язку, її пафос морального благородства. Для багатьох філософів учення І. Канта стало надійною доктринальною опорою при відході від марксизму на позиції моралістичного та релігійно-морально-го світосприйняття. До таких філософів належить і М.О. Бердяєв.

Видатний український і російський політико-правовий мислитель, релігійний філософ і публіцист Микола Олександрович Бердяєв (псевд.: Б.К-ський, К. Т-н) народився 6(18) березня 1874 р. у Києві у дворянській сім'ї. В 1887—1891 рр. навчався у Київському і Володимирському кадетських корпусках. В 1894 р. одержав атестат зрілості Києво-Печерської гімназії. В 1894—1897 рр. навчався в Київському університеті Св. Володимира: рік на природничому відділенні фізико-математичного факультету, потім — на юридичному факультеті. В 1898 р. був арештований за звинуваченням в участі у антиурядових виступах і після дворічного розслідування 1900 р. висланий на 3 роки до Вологодської губернії. В заслання відбувся його перехід від марксизму до ідеалізму. Останній рік заслання М.О. Бердяєву дозволили провести в Житомирі, потім повернувся до Києва. Пізніше подорожував по Європі: був у Німеччині, Італії, Франції, Швейцарії. В 1903 р. слухав лекції В. Віндельбанда в Гейдельберзькому університеті. В 1904—1907 рр. жив у Петербурзі, а з січня 1909 р. — у Москві.

М.О. Бердяєв був дійсним членом Психологічного товариства при Московському університеті. Увійшов до складу редакції журналу “Новый путь”, а з 1905 р. редагував його продовження — журнал “Вопросы жизни”. Брав участь у збірниках статей “Проблеми ідеалізму” (1902) і “Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции” (1909). В 1920 р. обраний професором Московського університету і протягом року читав лекції на історико-філологічному факультеті.

У 1922 р. ідейний противник більшовизму М.О. Бердяєв за звинуваченням в антирадянській діяльності був висланий з Радянської Росії. Спочатку жив у Німеччині, де продовжив свою культурно-просвітницьку і викладацьку діяльність. За його ініціативою і за сприяння Американського християнського союзу молодих людей в Берліні було відкрито релігійно-філософську академію (РФА). Був деканом відділення і членом вченої ради Руського наукового інституту, відкритого в 1923 р. В 1924 р. переїхав до Франції й оселився в Клармарі біля Парижа. В 1924 р. під його головуванням у Парижі було відкрито РФА. З цього ж 1924 р. і до кінця свого життя займав посаду редактора видавництва YMCA-PRESS. Помер М.О. Бердяєв за письмовим столом 24 березня 1948 р. Похований у Клармарі³.

На філософії М.О. Бердяєва позначились екзистенціалістські та есхатологічні мотиви. “Я вірю в метод екзистенціально-антропоцентричний і духовно-релігійний”⁴, — під таким гаслом пройшла творчість

М.О. Бердяєва. Вся соціальна проблематика, включаючи питання держави і права, висвітлюється ним з позицій оригінальної філософської концепції християнського персоналізму, в якій поєднуються два елементи — «аристократичне розуміння особистості, свободи і творчості з соціалістичною вимогою утвердження достойності кожної людини, найостаннішого із людей і забезпечення його права на життя»⁵.

Держава, за бердяєвською версією християнського персоналізму, була створена в гріховному світі актом насилля, Бог лише терпить її. Завдяки своєму нехристиянському походженню і нехристиянській сутності держава (царство Кесаря) перебуває в трагічному конфлікті і боротьбі з особою, свободою, царством Духа. Суть трагізму полягає в тому, що, з одного боку, особа не може в цьому гріховному і злому світі об'єктивації жити без держави і тому визнає її деяку цінність і готова діяти в ній, зазнаючи при цьому жертв. З іншого боку, особа неминуче повстає проти держави, яка пригнічує будь-яке існування особи. Таку характеристику держави М.О. Бердяєв дає наслідуючи Ф. Ніцше⁶.

М.О. Бердяєв відстоював точку зору, що держава має містичну основу, яка повинна бути визнана як факт, що не піддається поясненню. На його думку, всі форми влади спираються на підсвідомі колективні почуття. Навіть тоді, коли державна влада вдається до раціональних мотивів управління, її засади базуються на ірраціональній, містичній основі. «Влада ніколи не була і ніколи не може бути організацією людських інтересів, організацією панування якихось інтересів або рівнодіючою інтересів, — писав М.О. Бердяєв. — Влада завжди є проникненням якогось тасмнічного начала в людські відносини, що виходить від Бога або від диявола. Держава є особливого роду реальність... Буття держави є фактом містичного порядку»⁷. На його думку, держава не виводиться з якихось людських інтересів чи розрахунків, жодними раціональними аргументами неможливо примусити визнати державу і підкорятися їй. Покірність має будь-якій державній владі обумовлена психологічними мотивами, що переважають над емпіричним життям людей.

М.О. Бердяєв розрізняв природу влади і її форму. Держава як об'єктивна природна та історична реальність не може бути ні створена, ні зруйнована за волею людей. Держава підтримує реальний зв'язок часів у житті народів, а тому не може бути залежною від часу. Держава не є власністю людей, що живуть протягом якогось історичного періоду. В цьому сенсі держава має надчасову і надемпіричну природу.

Державна влада у М.О. Бердяєва має релігійну першооснову і релігійне джерело. Влада має онтологічну основу і вона підноситься до першоджерела всього, що має онтологічну реальність. Онтологія влади виходить від Бога. Існування держави в світі має позитивний релігійний сенс і виправдання. Походження держави монархічне, а не демократичне, вона виникла в результаті шанування героя. М.О. Бердяєв піддав гострій критиці теорію суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, вважаючи, що ця теорія

разом з ідеєю народного суверенітету веде до повного деспотизму. В ній заперечуються релігійні витoki держави, незалежні від людської волі, але саме тому і стверджується безмежна влада суспільства над людиною. За М.О. Бердяєвим, держава як об'єктивне начало не стверджує, що їй цілком належить людина, вона претендує лише на частину людини. Суспільство ж, яке довільно людьми створюється, не знає меж своїм претензіям, воно здатне забрати людину цілком. Але ніколи не може бути замирення між претензіями особи і претензіями суспільства, між волею до свободи і волею до рівності. Саме держава рятує людину від колективізму, який поглинає особистість. В цьому одна із місій держави⁸.

М.О. Бердяєв позитивно оцінював теорію Л. Гумпловича, вважав, що є доля істини в його соціологічному натуралізмі, який можна відокремити від позитивізму цього вченого. Держави, за словами М.О. Бердяєва, «засновувались на расових нерівностях, на переважанні раси сильніших і краших». «Натуралістичні» способи створення і організації держави у М.О. Бердяєва ніскільки не суперечать релігійним і містичним основам.

Мислитель застерігає від ідеалізації держави, яка може вироджуватись і перейти межу, що суперечить її призначенню. Неприпустимим є обожнення держави, перетворення її в абсолют і надання їй божеських почестей. Держава не повинна бути самсдержавною, необмеженою, непідпорядкованою жодним вищим, наддержавним началам. Посилаючись на досвід російських комуністів, М.О. Бердяєв доводив, що стремління до досконалої держави, яка організує все життя, є нечестиве і безбожне стремління. Досконала держава, що охоплює всі сторони життя, є хибною утопією, підміною християнського пошуку і чекання Царства Божого. Монізм є можливим лише в Царстві Божому, в перетвореному і обожненому світі. На землі ж держава повинна бути обмеженою, вона не може стати досконалою, так як досконалість є продовженням і відміною держави.

М.О. Бердяєв розрізняв царство, імперію і державу. Держава ще усвідомлює свої межі, але в державі закладено волю до могутності. Держава завжди прагне бути тоталітарною. Держава — це не особа, не істота, не організм, не сутність (essentia), вона не має свого існування. Її існування завжди перебуває в людях, саме в людях перебувають екзистенціальні центри. Держава є проекцією, екстеріоризацією, об'єктивацією стану самих людей. Влада держави є неминучою за певних умов існування людей. Ці умови є станом занепаду. Люди не лише потребують держави і не можуть обійтись без її послуг, але вони пов'язують з державою свою мрію про царство. В цьому головне зло, джерело рабства людини.

Держава у вченні М.О. Бердяєва має функціональне значення в суспільному житті. В різні періоди її роль буває різною. Держава може і звільнити людину, і закабалити її. Закабальюча роль держави завжди була пов'язана з хибним ставленням до неї, з внутрішнім рабством людини.

М.О. Бердяєв переконаний, що величезна небезпека полягає не в самій ідеї держави, що виконує необхідні функції, а в ідеї суверенітету держави,

суверенітету теократії, монархії, аристократії, комунізму. Суверенітет, що надає закону юридичне підґрунтя, водночас послаблює його психологічні основи. Ідея суверенітету, за М.О. Бердяєвим, породжує культ володарювання, чи то цезар, монарх чи парламент, ця ідея заснована на підсвідомому, що поглиблює містицизм влади. М.О. Бердяєв стверджує, що ідея суверенітету в усіх її формах є рабством людини. Насправді ж ніякого суверенітету немає, він нікому не належить: ні народу, ні монарху.

В основі влади і панування М.О. Бердяєв вбачає тотемічну ідею монархії. Так, монарх у Давньому Єгипті був тотемом. Пізніше також завжди шукали релігійну санкцію влади. Суверенний народ, суверенний клас, раса — це трансформовані форми тотема⁹. Право влади не належить нікому, ніхто не має права володарювати, — ні окрема людина, ні підбрана група людей, ні весь народ. Є не право, а важливий обов'язок влади як обмежена функція захисту людини. В певному сенсі функції держави можуть бути навіть розширені, наприклад, у сфері економічній. Адже свобода ніскільки не гарантує від економічного рабства. Не можна допустити, щоб були голодні, бідні, безробітні, не можна допустити експлуатацію людини людиною. Відвернення всього цього має бути головною метою держави. За М.О. Бердяєвим, вона передусім є гарантійною, посередницькою і контрольною установою. Держава необхідна для людей, але саме це вказує на те, що вона належить в ієрархії цінностей до цінностей нижчого порядку.

Утвердження містичності держави і релігійного характеру влади не означає у М.О. Бердяєва теократичність держави і влади. Держава і церква не можуть бути ні остаточно з'єднані, ні остаточно розділені, — вони перебувають в антиномічній взаємодії, вони одночасно і допомагають одна одній, і протистоять одна одній. Зв'язок церкви з державою є антиприродним і з точки зору церковної, релігійної, і з точки зору державної, суспільної, оскільки “неможливо служити двом богам”¹⁰. Християнство виправдовує і освячує державу, але в прямому сенсі слова “християнська держава” неможлива. Держава — це явище порядку природного, а не благодатного. Царство ж Боже є благодатне, надприродне царство. Воно не може мати форму держави.

Держава відрізняється за своїми задачами і методами діяльності від церкви. Держава має свою місію на землі і християнство освячує начало влади. Але держава завжди гріхозна, це царство звіра. Левіафан проявляється як у державах монархічних, так і в демократичних і соціалістичних, причому в останніх наслідки таких проявів більш тяжкі. За словами М.О. Бердяєва, диктатура партії, або правлячого класу, це набагато гірше, ніж диктатура однієї особи. “Диктатура Леніна все-таки краще, ніж диктатура центрального комітету комуністичної партії”¹¹.

М.О. Бердяєв виступив з критикою соціалістичної держави, яку він протиставляв ліберально-демократичній і яку називав сакральною, не світською. Соціалізм, на його думку, є просто нова віра. М.О. Бердяєв

мав на увазі вчення К. Маркса, в якому знайшов релігійні мотиви і риси, пов'язані з його утопічним месіанством, з відведенням робітничому класу ролі визволителя людства. Соціалістичну державу М.О. Бердяєв ототожнював з державою теократичною з тієї причини, що соціалізм прагне володіти всією людиною, в т.ч. всією глибиною її душі. Але на людську душу може претендувати лише церква, а не держава. Не претендує держава світська, секулярна, але претендує теократична, яка вважає себе священною церковною державою. Такі ж претензії заявляє, на думку М.О. Бердяєва, і соціалізм, який прагне видресировувати людські душі настільки, щоб вони відчували себе добре в соціальному мурашнику, полюбили казармене життя, відмовились від свободи духа.

М.О. Бердяєв стверджує, що та гідна мета, до якої прагне народна воля, повинна бути вище самої народної волі. Цій меті повинно бути підпорядковане суспільне життя. Але метою життя він визнає лише духовне життя, а змістом життя — лише суспільний зміст. Тому в основу людських спільнот слід покласти релігійно-духовні начала, які треба поставити вище будь-якого самоствердження людської волі. Людська сваволя знищує свободу людини. Щоб уникнути цього, ставиться завдання обмеження самодержавства демократії, як і будь-якого самодержавства людського, в тому числі монархічного.

Якщо М.О. Бердяєв вважає демократію ще гуманістичною, то соціалізм “вже по той бік гуманізму”¹². Мислитель переконаний, що соціалістична теорія К. Маркса приносить в жертву все людське в ім'я нелюдської колективності. Соціалізм він називав реакцією проти нової історії і поверненням до Середньовіччя. В новому Середньовіччі має бути своя теократія. Соціалістична держава, на думку М.О. Бердяєва, схожа з теократією, тому що в ній суспільство, колектив, стає необмеженим деспотом.

М.О. Бердяєв, а за ним С.Л. Франк поставили собі за мету створити нову соціальну філософію, яка б цілком заперечувала марксизм. Суспільне життя за самою своєю сутністю є духовним, а не матеріальним. Це духовне постає у формі онтологічної всеєдності “я” і “ми”, або, інакше, соборності. В соборності як онтологічній основі суспільства втілюється боговстановлений світопорядок, який тримається на засадах ієрархії та послухання. Без керівництва одних і покорі інших не існує суспільства. В цьому сенсі суспільство є, за М.О. Бердяєвим, “аристократія... панування кращих”. Таку общинність він називає коммунотарністю. Релігійна коммунотарність або соборність, згідно бердяєвської концепції “християнського соціалізму”, покликана сприяти становленню духовно нової людини. На відміну від традиційної соціалістичної теорії, яка прагне насильницьким шляхом вирішити долю людського суспільства, соборність-коммунотарність виступає як боротьба за соціальну справедливість в державі — в самому царстві Кесаря.

Царство Духа, або Царство Боже, М.О. Бердяєв уявляв анархічним. В Царстві ж Кесаря, в реальній державі анархічну утопію М.О. Бердяєв

засуджував¹³. Про це вже свідчить визнання того, що особа не може жити без держави, що рівність несе з собою небезпеку найстрашнішої тиранії, що взяті самі собою начала свободи і рівності не створюють ніякого досконалого суспільства, не гарантують прав людини¹⁴.

Широта і чіткість викладення цих поглядів ставить М.О. Бердяєва в ряд найвидатніших представників не лише релігійно-філософської, але й політико-правової думки. Вчення М.О. Бердяєва для нас є таким же актуальним, як і для його сучасників.

1. Козловский В.В., Уткин А.И., Федотова В.Г. Модернизация: от равенства к свободе. — СПб., 1995. — С. 3. 2. Ильин В.В., Панарин А.С., Бадовский Д.В. Политическая антропология / Под ред. В.В. Ильина. — М., 1995. — С. 207. 3. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. — М., 1997. — С. 77—82. 4. Бердяев Н.А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого // О назначении человека. — М., 1993. — С. 254. 5. Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря / Сост. и послесл. П.В. Алексева; подгот. текста и прим. Р.К. Медведевой. — М., 1995. — С. 5. 6. Нерсисянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. — М., 1997. — С. 546. 7. Бердяев Н. Философия неравенства. Письмо третье. О государстве // Собр. соч.: В 4-х т. — Т. 4. Духовные основы русской революции. Философия неравенства. — YMCA-PRESS, Paris, 1990. — С. 320—321. 8. Там само. — С. 328, 329. 9. Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря. — С. 88. 10. Бердяев Н.А. Распря Церкви и государства // Вопросы религии. Вып. 2. — М., 1908. — С. 116. 11. Бердяев Н. Утопический этатизм евразийцев. ("Евразийство". Опыт систематического изложения) // Собр. соч. в 4-х т. — Т. III. — YMCA-PRESS, Paris, 1989. — С. 664. 12. Бердяев Н. Новое средневековье. Размышление о судьбе России и Европы. — М., 1991. — С. 73. 13. Дискусійною є думка В.С. Нерсисянца, що вчення М.О. Бердяєва можна розглядати як релігійно-філософське обґрунтування анархізму // Нерсисянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. — С. 553. 14. Бердяев Н.А. Философия неравенства. Письмо седьмое. О либерализме // Опыт русского либерализма. Антология. — К., 1997. — С. 316.